

УДК 343.82

Яцишин М. М.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри теорії та історії
держави і права Східноєвропейського
національного університету
імені Лесі Українки

Крисюк Ю. П.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії
держави і права Східноєвропейського
національного університету
імені Лесі Українки

ПЕРСПЕКТИВИ РЕФОРМУВАННЯ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ: ДОСВІД ФІНЛЯНДІЇ

Проаналізовано досвід Фінляндської Республіки для можливого застосування в ході реформування пенітенціарної системи України. Наголошено на тому, що саме позбавлення волі не працює як засіб виправлення правопорушника, тобто функції профілактики в'язниці не виконує. Повторне вчинення злочинів вимагає спеціальних заходів щодо інтеграції колишніх правопорушників у суспільство.

Ключові слова: пенітенціарна система, рівень інкарцерації, злочинність, покарання, медіація.

Проанализирован опыт Финляндской Республики для возможного применения в ходе реформирования пенитенциарной системы Украины. Акцентируется внимание на том, что лишение свободы не работает как средство исправления правонарушителя, то есть функции профилактики тюрьма не выполняет. Повторное совершение преступлений требует специальных мер по интеграции бывших правонарушителей в общество.

Ключевые слова: пенитенциарная система, уровень инкарцерации, преступность, наказание, медиация.

Постановка проблеми. Україна як суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава впевнено крокує в напрямку європейського співтовариства. Сьогодні доцільність політичного курсу на інтеграцію України з Європейським Союзом не викликає сумнівів. Цей курс потребує трансформації та модернізації багатьох аспектів державного

управління в різних сферах суспільних відносин, вимагає також приведення національного законодавства у відповідність до європейських та загальноновизнаних міжнародних стандартів в управлінні пенітенціарною системою. Усі суспільства, не виключаючи українське, стикаються з проблемою злочинності й шукають способи її вирішення. Тюрми або їх ана-

логи є практично в кожній країні світу. При цьому в пенітенціарних системах різних держав відзначаються ті чи інші проблеми, які влада і суспільство намагаються вирішувати, реалізуючи масштабні реформи. Досвід Фінляндської Республіки може бути корисним для реформування пенітенціарної системи України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання реформування пенітенціарної системи України стосуються чимало наукових досліджень. Зокрема, пенітенціарній системі та пенітенціарній політиці України присвячені праці таких вчених, як О. В. Беца, А. П. Гель, О. М. Григор'єв, Т. А. Денисова, І. В. Іваньков, О. Г. Колб, О. П. Неалов, В. М. Пальченкова, В. М. Прусс, О. Б. Пташинський, Г. О. Радов, О. В. Романенко, В. В. Россіхін, С. М. Сидоренко, В. М. Синьов, А. Х. Степанюк, П. Л. Фріс, Д. В. Ягунов, І. С. Яковець, О. Н. Ярмиш та інші. Вважаємо, що ознайомлення із зарубіжним досвідом дозволить уточнити та скорегувати шляхи реформування пенітенціарної системи України.

Постановка завдання. Реформа пенітенціарної системи України є однією з визначальних у правоохоронній діяльності. Це колосальний комплекс заходів, спрямований на мінімізацію криміногенної ситуації в країні, що особливо актуально в період збройної агресії. За оцінками як державних органів, так і незалежних експертів, українська пенітенціарна система далека від досконалості. Для того, щоб знайти оптимальні рішення проблем функціонування пенітенціарної системи України, насамперед, треба аналізувати статистичні дані про те, як вона працює зараз, а також досвід її попереднього реформування. Водночас потрібно розуміти, які про-

блеми є в пенітенціарних системах інших країн, які способи та заходи застосовувалися для їх вирішення, які з них виявилися успішними, а які, навпаки, гальмували реформаторські дії.

Мета статті – проаналізувати досвід Фінляндської Республіки для його можливого застосування в ході реформування пенітенціарної системи України.

Виклад основного матеріалу. Використання терміну «пенітенціарна система» в Україні не завжди є доречним і правильним. Варто зазначити, що про пенітенціарну систему можна говорити як у вузькому, так і широкому сенсі. У широкому розумінні пенітенціарна система – це сукупність взаємопов'язаних і взаємообумовлених державно-правових засобів, методів і гарантій, спрямованих на досягнення цілей кримінального покарання в діяльності органів і установ виконання покарань; у вузькому розумінні – це система органів та установ виконання покарань [1, с. 6]. Аналіз чинного законодавства дає змогу стверджувати, що наша держава застосовує саме другий підхід до розуміння пенітенціарної системи, що, на нашу думку, дещо звужує перспективи покращення криміногенної ситуації загалом.

Вивчення досвіду проведення пенітенціарних реформ дає можливість говорити про існування кількох чинників, які є значущими для їх успішності. Це не тільки чіткість планів реформування і послідовність у їх реалізації. Особливо важливим є ставлення суспільства до пропозицій з реформування. Суспільний запит на суворе ставлення до злочинців провокує законодавців до посилення кримінального закону, а суддів – до

більш суворих вироків. Водночас каральні стереотипи суспільства можна подолати або обійти, як це сталося у Фінляндії.

Важливе значення для порівняння пенітенціарних систем має зіставність даних, зокрема кількісних. Одним із таких показників є рівень інкарцерації – кількість ув'язнених на 100 тис. населення. Дані свідчать про те, що в Україні рівень інкарцерації у 2018 р. становить 156 осіб на 100 тис. населення, натомість у Фінляндії – лише 51 особа [2]. У той час як у більшості країн Європи за післявоєнний період чисельність ув'язнених значно зросла, а в скандинавських країнах істотно не змінювалася, Фінляндії вдалося знизити рівень інкарцерації з 180 осіб на 100 тис. населення в 1950 р. до 51 особи у 2018 р. [3]. Це виявилось можливим завдяки серії реформ, які проводилися послідовно і цілеспрямовано протягом декількох десятиліть на всіх рівнях, починаючи з політичного і закінчуючи адміністративним.

Початку реформ в середині 1960-х років сприяв усталений у соціології консенсус, відомий як «nothing works» doctrine. Згідно з цією доктриною, ефективність будь-яких програм реабілітації злочинців з точки зору профілактики рецидивізму надзвичайно низька [4]. Однак у різних країнах із цієї доктрини зробили різні висновки. США та, значною мірою, Великобританія пішли шляхом нарощування рівня інкарцерації за принципом «Якщо злочинця не можна виправити, то його хоча б можна знешкодити, ізолювавши від суспільства». Фінляндія реалізувала абсолютно протилежну політику, яку загалом можна сформулювати приблизно так: «Пенітенціарна система не допомагає

знизити суспільну шкоду від злочинності, але ми хоча б можемо знизити суспільну шкоду від самої пенітенціарної системи».

Традиційні гасла кримінальної політики, такі як відплата за злочин і захист суспільства від злочинця, у Фінляндії змінилися ідеєю мінімізації шкідливого впливу як самої злочинності, так і боротьби з нею, зниження відповідних витрат, а також «справедливого розподілу» витрат між суспільством, злочинцем і жертвою.

За пропозицією фінських кримінологів ці ідеї зафіксовано в Декларації кримінологічного конгресу ООН у 1970 р. При цьому в рамках нової кримінальної політики у Фінляндії від ідеї превенції повністю не відмовилися, а стали розуміти її не як продукт залякування, який викликає кримінальне покарання, а як результат зміни моралі та цінностей. Іншими словами, залучення до відповідальності та покарання покликане висловити громадський осуд певних вчинків з тим, щоб люди утримувалися від них не з остраху, а через небажаність осуду. У цьому випадку спостерігається процес повернення до деонтологічних засад юридичної відповідальності.

Порівняння чотирьох скандинавських країн, близьких соціально, економічно, культурно, а також у частині функціонування правової системи, переконливо демонструє, що ця стратегія виправдала себе. У Фінляндії за період з 1950 р. чисельність ув'язнених знизилася більше ніж утричі. При цьому зареєстроване число злочинів у Фінляндії росло майже тими ж темпами і було піддано тим самим незначним коливанням трендів, що і в сусідів, де чисельність ув'язнених залишалася незмінною.

За період з 1966 р. вжито безліч законодавчих заходів, які в сукупності дозволили радикально зменшити кількість ув'язнених. Серед них:

- Запровадження інституту «відмови від санкцій». Поліції, прокурорам і суддям надано повноваження відмовитися від обвинувачення або покарання. Межі цих повноважень установлені законом. В основному, «відмова від санкцій» застосовується за звинуваченнями в злочинах невеликої тяжкості, а також у разі успішного проходження медіації.

- Заходи, спрямовані на скорочення чисельності осіб, яких тримають під вартою до винесення вироку, такі як звуження переліку правопорушень, що передбачають попереднє ув'язнення.

- Зменшення застосування, а потім і повне скасування превентивного ув'язнення.

- Амністія.

- Розширення застосування умовно-дострокового звільнення (УДЗ).

- Декриміналізація або пом'якшення покарань за ряд ненасильницьких діянь, насамперед пов'язаних з уживанням алкоголю і несплатою штрафів, а також за крадіжку.

- Розширення переліку покарань, не пов'язаних із позбавленням волі.

Сама ж система покарань трансформувалася в такий спосіб:

- У 1977 р. прийнято загальні правила призначення покарань, які зменшили значення рецидиву як обтяжувального чинника.

- Уведено покарання у вигляді комбінації штрафу з умовним позбавленням волі як заміни ув'язнення.

- Проведено реформу системи штрафоднів у бік збільшення сум

допустимих штрафів, щоб їх можна було призначати замість позбавлення волі не тільки за незначні проступки, а й за більш серйозні правопорушення.

- Як заміну тюремного ув'язнення уведено громадські роботи. Якщо засудженому призначено покарання у вигляді позбавлення волі на строк до 8 місяців, воно замінюється громадськими роботами з розрахунку «одна година робіт за один день тюремного ув'язнення» за згодою засудженого і за можливості виконання ним таких робіт. Загальна тривалість робіт може становити від 14 до 240 годин. Нагляд за засудженими, які виконують громадські роботи, здійснюється тільки в частині виконання покладених трудових обов'язків.

- Проводилась усвідомлена політика з призначенням вироків у вигляді позбавлення волі для неповнолітніх та молодих людей у віці 18–20 років тільки у виняткових випадках [2].

Процес реформування змінив вектор із середини 1990-х років. У цей час ужито низку заходів, що посилюють покарання за деякі правопорушення, передусім, пов'язані з обігом наркотиків, домашнім насильством і злочинами проти статевої свободи та статевої недоторканості особи. Це призвело до відновлення зростання кількості тюремного населення: досягнувши мінімуму в 55 осіб на 100 тис. населення у 2000 р., вона збільшилася до 72 у 2006 р. Однак після 2006 р. тенденція знову переламалася. Починаючи з 2006 р., зниження кількості ув'язнених відбувалося завдяки ширшому застосуванню умовного покарання і дострокового звільнення, у тому числі в комбінації

з електронним моніторингом поведінки засуджених. Мінімальний термін, який необхідно відбутися для УДЗ, скорочувався втричі і зрештою знизився з 6 місяців до 14 днів. УДЗ стало застосовуватися «за замовчуванням»: сьогодні повністю призначений термін реального позбавлення волі відбувають лише лічені одиниці ув'язнених. Для засуджених до довічного ув'язнення УДЗ можливо після відбуття 12 років. Рішення про УДЗ приймає директор в'язниці.

УДЗ може супроводжуватися наглядом за звільненими. Під нагляд поміщають приблизно 20%, а строк перебування під наглядом дорівнює строку, що залишився до кінця призначеного терміну, але не може бути меншим за 3 місяці та більшим за 3 роки. Порушення правил нагляду теоретично може призвести до повернення до в'язниці, проте на практиці, якщо людина не скоїла нового злочину, караного тюремним ув'язненням, цього не відбувається.

Додатково до УДЗ для засуджених до більш тривалих термінів уведено інститут «випробувального періоду свободи під наглядом». Випробувальний період може початися за 6 місяців до настання терміну УДЗ і передбачає більш суворі правила поведінки, яких повинен дотримуватися звільнений (включаючи заборону на вживання алкоголю і наркотиків), і більш суворі процедури перевірки порівняно зі звичайними для УДЗ. Звільнені під наглядом повинні мати при собі завжди включений окремий телефон з GPS, призначений тільки для зв'язку з в'язницею або екстреними службами. Місцезнаходження людини контролюється через GPS і перевіряється дзвінками. Це дешевше та менш принизливо і незручно,

ніж традиційні технічні засоби нагляду («браслети»).

Незважаючи на зниження кількості тюремного населення, щорічна кількість вироків до реального позбавлення волі за післявоєнний період у Фінляндії не змінювалася. Хоча має місце загальне зростання числа випадків притягнення до кримінальної відповідальності, проте у 2008 році кількість засуджених до реального позбавлення волі була майже такою ж, як у 1950 році. Таким чином, рівень інкарцерації знижувався за рахунок скорочення періоду, який засуджений проводить в ув'язненні, а також за рахунок зростання частки умовних вироків і вироків до покарань, не пов'язаних з позбавленням волі [5, с. 29].

Сьогодні у Фінляндії функціонують 26 в'язниць. Загальна кількість ув'язнених становить 2842 особи [3]. Водночас в Україні станом на 1 грудня 2018 р. у сфері управління Державної кримінально-виконавчої служби України налічується 148 установ, у яких утримується всього 55 121 особа [6].

Ув'язнені Фінляндії відбувають покарання або у в'язницях закритого типу (70%), або ж відкритого (30%). В установах відкритого типу немає охорони, а ув'язнені можуть залишати територію в денний час, наприклад, для виходу на роботу, відвідування лікаря, церкви і навіть здійснення покупок. У пенітенціарній системі є дві тюремні лікарні: загальна та психіатрична.

Для кожного ув'язненого тюремна адміністрація складає індивідуальний план відбування покарання, що передбачає, чим і як він буде займатися, коли і за яких умов може розраховувати на пом'якшення режиму або УДЗ тощо. Цей план, за не-

обхідності, може коригуватися. Ув'язнені мають право листування і телефонних розмов, при цьому комунікації піддаються цензурі. Є право на побачення і відпустку з в'язниці. Установлено процедуру надання планової відпустки, для отримання якої засуджений повинен виконати певні вимоги, однак усі ув'язнені також мають право на відпустку у зв'язку з винятковими обставинами.

Щоденною роботою забезпечені близько 40% ув'язнених. Ув'язнені, які працюють, здобувають освіту або беруть участь у реабілітації, отримують грошову допомогу, яка не оподатковується. Розмір такої допомоги становить 3,01 або 4,26 євро на день у закритих в'язницях, і 4,62 або 7,35 євро на день у відкритих в'язницях. Крім виплат за свою активну діяльність, ув'язнені отримують допомогу в розмірі 1,60 євро за кожний день ув'язнення, включаючи вихідні дні.

Ув'язнені можуть отримувати так звані «відкриті» зарплати за роботу, виконану для іншого роботодавця, ніж Агентство з кримінальних санкцій, наприклад, місцеві муніципалітети, державне лісове підприємство «Metsähallitus». Заробітна плата у відкритих в'язницях може становити 4,70 або 5,00 євро на годину. Цей дохід підлягає оподаткуванню. Якщо ув'язнені орієнтовані на роботу, вони, крім зазначених доходів, можуть отримувати виплату за активність, яка становить 1,60 євро за кожний день ув'язнення та виплачується додатково до зарплати в'язниці. Однак допомога не виплачується або виплачується частково, якщо корисна діяльність ув'язненого фінансується з іншого джерела (наприклад, ув'язнений отримав грант на навчання) [2]. Заняття з професійного на-

вчання відвідують більше половини ув'язнених; приблизно 20% отримують у місцях позбавлення волі початкову або середню освіту. У в'язницях реалізуються різноманітні програми лікування алкогольної та наркотичної залежності, а також психосоціальної реабілітації.

На увагу заслуговує й інститут медіації, адже він є частиною пенітенціарної системи в широкому її розумінні. Медіація у Фінляндії не є елементом системи кримінального правосуддя, а передує йому. Медіація в більшості випадків проводиться з ініціативи поліції або державного обвинувачення, а в справах про домашнє насильство – тільки з ініціативи поліції або державного обвинувачення. Законодавство не встановлює чітких критеріїв, відповідно до яких процедура медіації призначається або не призначається. Так само не існує і однозначно визначених правових процедур, які звільняють від кримінальної відповідальності або гарантують пом'якшення покарання за умови успішної медіації, однак на практиці найчастіше так і відбувається, за винятком звинувачень у серйозних злочинах, які, швидше за все, будуть передані до суду незалежно від процедури медіації [7].

Обов'язок з організації посередництва між злочинцем і жертвою покладено на регіональну владу, яка робить це в партнерстві з муніципалітетами та некомерційними організаціями. Основна практична робота з медіації виконується силами волонтерів. Кінцевою метою процесу медіації є укладення письмового договору між злочинцем і потерпілим. Предметом такого договору можуть бути грошова компенсація або повернення викраденого, висловлення вибачен-

ня, обіцянка не повторювати проступок. Іноді в результаті медіації сам потерпілий відмовляється від висування вимог.

Аналізуючи історію пенітенціарних реформ у Фінляндії, дослідники наголошують на важливості не тільки інституційних змін, а й зміни політичної, правової та загальної культури, що забезпечили ефективну реалізацію обраних заходів. Вони підкреслюють вагомість політичної волі і консенсусу в проведенні реформ, спрямованих на зниження рівня інкарцерації, а також активну участь і співпрацю в їх реалізації різних еліт – не тільки законодавців, а й суддівського корпусу, експертного співтовариства. Важливу роль зіграла і поведінка ЗМІ, що утримувалися від публікацій матеріалів, які створили б великий публічний попит на жорсткі каральні заходи. Очевидно, що в країні з невеликим населенням і міцною суспільною культурою така співпраця еліт значною мірою є природною, у той час як у великих країнах домогтися цього значно складніше.

На підставі численних досліджень у сфері виконання кримінальних покарань більшість науковців, як європейських, так і українських, дійшли висновків, що саме лише позбавлення волі не працює як засіб виправлення правопорушника, тобто функції профілактики в'язниці не виконує. Профілактика повторного вчинення злочинів вимагає спеціальних заходів щодо інтеграції колишніх правопорушників у суспільство. З

огляду на те, що ув'язнення саме по собі підсилює дезадаптацію правопорушників, нам видається розумним підхід Фінляндії, яка послідовно скорочувала використання покарання у вигляді позбавлення волі на користь інших заходів впливу на людей, які порушують закон. Відмова від широкого використання позбавлення волі не породжує сплеску злочинності. Це показує досвід не тільки Фінляндії, яка пішла шляхом зниження економічних і соціальних витрат інкарцерації ще наприкінці 70-х років. Однак підхід Фінляндії в нашій державі видається можливим виключно за умови забезпечення втілення в життя беззаперечного принципу невідворотності кримінальної відповідальності за вчинення злочину як для простих громадян, так і для «еліти».

Висновки. Україна сьогодні стоїть перед вибором, який шлях реформи пенітенціарної системи обрати. Чи перейняти досвід США та Великобританії, чи використати модель Фінляндії або ж інших країн Європи, чи торувати свій власний шлях, виходячи із соціально-економічної й політичної ситуації, рівня правової та загальної культури, а також з урахуванням національно-ментального чинника. Проте неспростовним залишається той факт, що підвищення якості та ефективності реалізації державної політики у пенітенціарній сфері нерозривно пов'язане з упровадженням визнаних у високорозвиненому західноєвропейському світі відповідних вимог і стандартів.

Список використаних джерел

1. Яцишин М. М. Проблеми визначення поняття «пенітенціарна система» в сучасних умовах. *Історико-правовий часопис*: журнал / упоряд. О. Крикунов. Луцьк : Східноєвроп. нац.ун-т ім. Лесі Українки, 2014. №1(3). С. 3–7.

2. Criminal Sanctions Agency. URL : <https://www.rikosseuraamus.fi/en/index/enforcement/activities/incomeanduseofmoney.html>
3. World Prison Brief Data. URL : <http://www.prisonstudies.org/world-prison-brief-data>
4. National Criminal Justice Reference Service. URL: <https://www.ncjrs.gov/App/Publications/abstract.aspx?ID=74558>
5. Овсянникова А., Росман Э. Пенитенциарные системы и пенитенциарные реформы в зарубежных странах: аналитический обзор. Москва : Центр стратегических разработок, 2017. 42 с.
6. Державна кримінально-виконавча служба України: офіційний веб-сайт. URL : <http://www.kvs.gov.ua/peniten/control/main/uk/publish/article/628075>
7. Ministry of Justice Finland. URL: <https://oikeusministerio.fi/en/index/theministry/thejudicialsystemoffinland.html>

M. Yatsyshyn,

Doctor of Law, Full Professor,

Head of the Theory and History of State and

Law Department of the Lesya Ukrainka

Eastern European National University

Y. Krisyuk,

PhD in Law, Assistant Professor of the Theory

and History of State and Law Department of

the Lesya Ukrainka Eastern European

National University

PERSPECTIVES FOR THE REFORM OF PENALTY SYSTEM IN UKRAINE: EXPERIENCE OF FINLAND

The article analyzes the experience of the Republic of Finland for its possible further use in the course of reforming the penitentiary system of Ukraine. It is noted that the penitentiary system can be considered both in a narrow and broad sense. In a broad sense, the penitentiary system is a set of interrelated and interdependent state-legal means, methods and guarantees aimed at achieving the goals of criminal punishment in the activities of bodies and institutions for the execution of punishments; In the narrow sense, it is a system of bodies and institutions for the execution of sentences. Analysis of the current legislation suggests that our state is applying the second approach for understanding the penitentiary system, which somewhat narrows the prospects for improving the criminal situation as a whole. The study of the experience of penitentiary reforms makes it possible to talk about the existence of several factors that are significant for their success. This is not only the clarity of reform plans and consistency in their implementation. The attitude of society to the proposals for reform is also important. A public request for a strict attitude towards criminals provokes lawmakers to strengthen criminal law, and judges to harsher sentences. However, the punitive stereotypes of society can be overcome or circumvented, as happened in Finland. After all, deprivation of liberty does not work as a means of correcting the offender, that is, the prison does not fulfill the function of prevention. Prevent-

ing re-commission of crimes requires special measures to integrate former offenders into society. The approach of Finland seems to be possible in Ukraine solely on the condition of ensuring the implementation of the indisputable principle of the inevitability of criminal responsibility for the commission of a crime both for ordinary citizens and for the “elite”. It was noted that the improvement of the quality and effectiveness of the implementation of state policy in the penitentiary sphere is inextricably linked with the implementation of the relevant requirements and standards recognized in the highly developed Western European world.

Keyword: *penitentiary system, level of incarceration, crime, punishment, mediation.*

Надійшла до редакції 14.11.2018